

University of Tehran

From the 'Opportunity to Read' Criterion to the Possibility of Achieving Informed Consent in Contract Law

Mehrzaad Abdali

Associate Professor of Private Law, The Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, Email: mehrzaadabdali@soc.ikiu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Manuscript received:
16 December 2025
final revision received:
19 July 2026
accepted:
26 August 2026
published online:
2 September 2026

Keywords:

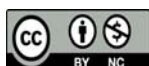
Consumer Law,
Contract Scoring,
Contract Terms,
Presumption of
Consent, Standard-
Form Contracts.

Abstract

In standard-form contracts, consumer consent relies on the presumption that the consumer had the opportunity to review and understand the contractual terms before manifesting consent; therefore, even without actual reading, their consent is considered valid. Some legal doctrines justify this presumption via the “opportunity to read” criterion. However, in practice, this opportunity is often superficial and merely formal, providing no genuine capacity to understand or assess the contractual provisions. This paper contends that the core issue in standard-form contracting is the lack of an authentic chance to obtain informed consent—a chance that extends beyond nominal access to the text and requires enabling meaningful comprehension of the contractual terms. While Iranian law does not currently offer a robust ex ante mechanism to guarantee such a possibility, Article 37 of the Electronic Commerce Act, by affording a post-contractual right of withdrawal, implicitly recognizes that consent given at the point of formation may not be fully informed. By critically analyzing the theoretical basis of the “opportunity to read” and proposing the alternative notion of the “possibility of achieving informed consent,” this paper reexamines the legitimacy of unread contractual terms. It further argues that protecting the weaker party in standard-form contracts requires shifting from a formal, opportunity-based approach to one that emphasizes the actual achievement of informed consent.

Cite this article: Abdali, Mehrzaad.(2026) From the 'Opportunity to Read' Criterion to the Possibility of Achieving Informed Consent in Contract Law, *Private Law Studies*, 56(2): 185-209.

DOI: 10.22059/jlq.2026.407431.1008053

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI:<https://doi.com/10.22059/jlq.2026.407431.1008053>

Introduction

In contemporary contract law, the rapid expansion of standard-form and adhesion contracts has profoundly challenged the classical doctrines of mutual assent and party autonomy. Under the traditional "opportunity to read" criterion, legal doctrine presumes that pre-contractual access to the text inherently entails commitment to all its clauses, based on the assumption that forgoing examination despite sufficient opportunity constitutes a deliberate choice equivalent to voluntary assumption of the contractual terms. However, behavioral and cognitive realities reveal that this premise fundamentally conflicts with rational decision-making. In standard-form contracting, declining to read boilerplate provisions is not an act of mere negligence, but rather a manifestation of rational non-reading—an optimal behavioral choice grounded in cost-benefit calculus, given that investing cognitive effort and time to scrutinize non-negotiable, lengthy terms yields negligible practical utility. Furthermore, policies promoting plain-language drafting and textual simplification, as emphasized in international instruments like the Draft Common Frame of Reference (DCFR), have largely failed to resolve this crisis, culminating instead in a state of "double ambiguity"; the primary obstacle is not merely esoteric terminology, but rather the consumer's fundamental unfamiliarity with the default legal backdrop that such technical clauses alter or displace. Crucially, the formal opportunity to read often backfires by creating a judicial presumption of awareness, thereby shielding unfair terms from subsequent judicial modification or invalidation. Within the Iranian legal framework, a predominant reliance on ex-post remedies and formalistic verifications of assent (embodied in Article 190 of the Civil Code) leaves the weaker party without effective ex-ante protection. While the statutory right of withdrawal in Article 37 of the Electronic Commerce Act implicitly acknowledges defective awareness at the moment of formation, resolving this systemic imbalance requires moving beyond the formalistic opportunity-to-read paradigm and toward the substantive realization of the "possibility of achieving informed consent."

Method

The research uses a descriptive-analytical method, reporting and describing relevant data and analyzing the subject in light of the Iranian legal situation. Given the extensive development of doctrines on standard-form contracts and consumer consent in comparative jurisdictions, this study conducts a

comparative examination of European consumer law—with an emphasis on the Draft Common Frame of Reference (DCFR) and cooling-off regimes—alongside Anglo-American doctrines, incorporating insights from behavioral law and economics.

Conclusion

The findings show that the traditional "opportunity to read" doctrine is an untenable legal fiction that paradoxically legitimizes unilateral terms and disarms the weaker contracting party. A critical evaluation of contemporary alternatives reveals that no single mechanism adequately resolves the dilemma. Ex-post judicial policing through the doctrine of unconscionability suffers from inherent conceptual vagueness, excessive judicial discretion, and an onerous evidentiary burden on consumers, thereby failing to deter ex-ante while undermining commercial predictability. Conversely, ex-ante administrative approval through regulatory reading agents substitutes bureaucratic paternalism for individual autonomy, introduces institutional rigidity, and carries persistent risks of regulatory capture. Moreover, post-contractual rights of withdrawal, while offering a valuable cooling-off period, suspend the finality of transactions, facilitate strategic opportunism, and remain largely ineffective in contracts involving immediate or non-restitutable performances. In Iranian jurisprudence, the statutory right of withdrawal can be reinterpreted as an ex-post intervention mitigating post-formation cognitive bias, yet it cannot single-handedly guarantee cognitive comprehension of complex clauses. Consequently, establishing contractual fairness requires a paradigm shift from formal opportunities to an integrated model focused on the substantive possibility of achieving informed consent. This paradigm entails a coordinated synthesis of mandatory ex-ante interventions—including structured information architecture, salient behavioral disclosures, and a standardized, layered presentation of core terms—with robust ex-post mechanisms, such as tailored withdrawal rights and enhanced judicial authority to invalidate or reform unfair boilerplate clauses.

گذار از معیار فرصت مطالعه به امکان تحقق رضایت آگاهانه در حقوق قراردادهای

مهرزاد ابدالی

دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران، رایانامه: mehrzadabdali@soc.ikiu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

در قراردادهای معیار شکل، رضایت مصرف‌کننده بر این پیش‌فرض استوار است که او پیش از اعلام اراده، امکان مطالعه و آگاهی از مفاد قرارداد را داشته است؛ در نتیجه، حتی در صورت عدم مطالعه واقعی، باید رضایت وی را معتبر تلقی کرد. در برخی از آموزه‌های حقوقی، این پیش‌فرض با معیار «فرصت مطالعه» توجیه می‌شود؛ اما در عمل، این فرصت بی‌فایده و صوری است و امکان واقعی درک و سنجش آثار شروط قرارداد را محقق نمی‌سازد. این جستار نشان می‌دهد که آنچه در قراردادهای معیار شکل محل تأمل است فقدان «امکان تحقق رضایت آگاهانه» است؛ امکانی که مستلزم وجود شرایطی فراتر از دسترسی صوری به متن است و باید زمینه فهم واقعی شروط را فراهم کند. در حقوق ایران، هرچند سازوکار پیشینی مؤثری برای تضمین این امکان پیش‌بینی نشده است، ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی، به‌گونه‌ای تلویحی بر همین واقعیت دلالت دارد که رضایت ابرازشده در لحظه انعقاد عقد لزوماً محصول آگاهی کامل نیست. این جستار، با نقد مبنای نظری «فرصت مطالعه» و تکیه بر مفهوم جایگزین «امکان تحقق رضایت آگاهانه»، به بازاندیشی در مبنای مشروعیت شروط خوانده‌نشده می‌پردازد و نشان می‌دهد که حمایت از طرف ضعیف در قراردادهای معیار شکل مستلزم گذار از رویکرد مبتنی بر فرصت صوری به رویکردی است که تحقق واقعی رضایت را محور تحلیل قرار دهد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۹/۲۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۴/۲۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۶/۳

تاریخ چاپ:

۱۴۰۵/۶/۱۰

کلیدواژه‌ها:

امتیازدهی به قرارداد،

حقوق مصرف‌کننده،

شروط قرارداد، فرض

رضایت، قراردادهای معیار

شکل.

استناد: ابدالی، مهرزاد (۱۴۰۵). گذار از معیار فرصت مطالعه به امکان تحقق رضایت آگاهانه در حقوق قراردادهای معیار، مطالعات حقوق خصوصی،

DOI: <https://doi.com/10.22059/jfq.2026.407431.1008053> ۱۸۵ – ۲۰۹، (۲)۵۶

© نویسندگان.

ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه تهران

مقدمه

یکی از مبانی حقوق قراردادهای این است که رضایت طرفین هنگام انعقاد عقد، بر مبنای آگاهی شکل گرفته باشد؛ امری که با امضا یا قبول قرارداد، مفروض انگاشته می‌شود. با این حال، در پرتو تحولات نوین در الگوهای معاملاتی - به‌ویژه گسترش قراردادهای معیار شکل و رواج قالب‌های غیرقابل مذاکره در قراردادهای مصرف و فضای الکترونیکی - کارامدی چنین پیش‌فرضی با تردید جدی مواجه است. در این قراردادهای پذیرش شروط اغلب نه نتیجه مطالعه و سنجش واقعی مفاد قرارداد، بلکه حاصل ضرورت عملی ورود به معامله یا اعتماد به رفتار طرف است.

آموزه «فرصت مطالعه» که معیار ارزیابی رضایت تلقی شده است، بیش از آنکه متضمن تحقق واقعی آگاهی باشد، ناظر بر اعطای امکان صوری دسترسی به متن قرارداد است. اما پیچیدگی زبان حقوقی، حجم و تنوع مفاد، ماهیت غیرقابل مذاکره شروط استاندارد و هزینه زمانی و شناختی مطالعه، موجب شده است که عدم مطالعه نه رفتاری استثنایی، بلکه کنشی معمول و حتی از منظر اقتصادی معقول ارزیابی شود، زیرا هزینه بررسی کامل قرارداد اغلب از فایده احتمالی آن پیشی می‌گیرد. تحلیل اقتصادی حقوق نیز بر همین نکته تأکید دارد که مخاطبان قراردادهای معیار شکل، با لحاظ معیار هزینه - فایده، به‌طور معمول از مطالعه کامل شروط چشم‌پوشی می‌کنند. این واقعیت در ادبیات حقوق تطبیقی موجب شده است که اتکای صرف بر «فرصت مطالعه» به‌مثابه روش تحقق رضایت معتبر، کافی تلقی نشود و ضرورت گذار به «امکان واقعی تحقق رضایت آگاهانه» مطرح شود.

«قرارداد معیار شکل» به متنی اطلاق می‌شود که به‌صورت پیشینی و توسط طرف حرفه‌ای یا نهادهای تنظیم و با هدف به‌کارگیری آنها در معاملات متعدد و کاهش هزینه‌های عملیاتی تدوین می‌شود؛ کارکرد اصلی آن معیارسازی و تسهیل فرایند انعقاد قرارداد است. در این نوع قرارداد، در سطح نظری امکان مذاکره برای طرف مقابل قابل تصور است، اما به‌دلیل قالب ثابت، اغلب در عمل محدود می‌ماند. در مقابل، «قرارداد الحاقی»^۱ نه صرفاً از حیث شکل، بلکه از حیث سازوکار شکل‌گیری اراده و نسبت قدرت قراردادی تعریف می‌شود؛ در این نوع قرارداد، طرف مقابل نه‌تنها با متن از پیش تنظیم‌شده مواجه است، بلکه فاقد امکان واقعی مذاکره یا اصلاح شروط قراردادی بوده و تنها قادر به پذیرش یا رد کلی آن است.^۲ تمایز بنیادین آنها با قراردادهای معیار شکل، در ماهیت غیرتوافقی فرایند انعقاد و اختلال در اصل رضایت آزادانه طرف ضعیف نهفته است. از منظر تحلیل حقوقی، قرارداد معیار شکل واجد بعد اقتصادی-کارکردی است؛ بدین

1. contract of adhesion

2. take it or leave it

معنا که توجیه اصلی آن در کاهش هزینه‌های مبادله، استانداردسازی شروط و تسریع انعقاد قراردادهای نهفته است. در مقابل، قرارداد الحاقی واجد بعد هنجاری-انتقادی است، زیرا تمرکز آن بر ارزیابی مشروعیت فرایند شکل‌گیری رضایت، نابرابری قدرت قراردادی و ضرورت مداخله حقوقی برای حمایت از طرف ضعیف و کنترل شروط غیرمنصفانه است (Moore, 2022: 561).

هدف اصلی طرف ضعیف قرارداد، دریافت کالا یا خدمت است، نه ورود به فرایند تحلیل حقوقی. افزون بر این، مصرف‌کنندگان اغلب پیشتر همان کالا یا خدمت را تحت همان شروط قراردادی خریداری کرده و تجربه‌ای نسبتاً قابل قبول داشته‌اند؛ از این‌رو، احتمال وجود شرطی غیرمنتظره یا پنهان را اندک می‌پندارند. حتی در صورتی که فرد قرارداد را مطالعه کند، به‌طور معمول در برابر شروط نامطلوب، توان واقعی برای مذاکره، تغییر یا حذف آنها را ندارد.

رویکرد غالب در حقوق قراردادهای، مواجهه با این پدیده از طریق حفظ چارچوب مفهومی کلاسیک است؛ یعنی فرض می‌شود طرفین از مفاد قرارداد آگاه‌اند، حتی اگر در واقع مطالعه‌ای صورت نگرفته باشد. برای توجیه این مغایرت، استدلال می‌شود که باید «فرصتی» برای مطالعه وجود داشته باشد تا رضایت معتبر تلقی شود. تنها در پرتو وجود چنین فرصتی است که می‌توان ادعا کرد طرف قرارداد با وجود آگاهی از امکان مطالعه، متعهد به شروط شده است. چنانکه بن‌شاهار تأکید می‌کند «این استدلال بر این فرض استوار است که تصمیم به نخواندن، زمانی معنادار است که امکان واقعی خواندن فراهم باشد» (Ben-Shahar, 2009: 3).

برخی صاحب‌نظران همچنان تلاش کرده‌اند با اتکا به مفهوم «فرصت مطالعه» انگیزه خواندن قراردادهای را افزایش دهند. پیشنهادهای ارائه‌شده در این زمینه شامل اقداماتی نظیر *اطلاع‌رسانی مؤثر، ارائه مادی یا الکترونیکی شروط خوانده‌نشده و ایجاد دسترسی معقول پیش از انعقاد قرارداد* است (Hillman & Rachlinski, 2002: 97). بر مبنای این دیدگاه، چنانچه فرصت مطالعه پیش از تشکیل عقد فراهم نشود، رضایت معتبر شکل نمی‌گیرد و شرط مذکور باید اجرانشدنی تلقی شود. نمونه‌هایی از این رویکرد را می‌توان در «اصول قراردادهای نرم‌افزار»^۱ مؤسسه حقوقی آمریکا مشاهده کرد که الزام‌آور بودن قرارداد فروش را منوط به آن دانسته است که مفاد آن پیش از پرداخت یا انجام معامله به‌صورت الکترونیکی در اختیار خریدار قرار گیرد. همچنین در «پیش‌نویس اروپایی چارچوب مشترک مرجع» (DCFR)^۲ تصریح شده است که شروط قراردادهای مصرف باید پیشاپیش در اختیار طرف قرار گیرد تا بخشی از نابرابری اطلاعاتی ناشی از ماهیت قرارداد معیار شکل کاهش یابد.^۳ فرض این است که فراهم کردن فرصت خواندن،

1. Principles of the Law of Software Contracts, American Law Institute (ALI)

2. European Draft Common Frame of Reference (DCFR, 2008–2010)

3. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (2008) §§II–3:103,3:105.

هم تعداد خوانندگان قراردادهای معیار شکل را افزایش می‌دهد و هم رضایت را معنادارتر و مستحکم‌تر می‌سازد.^۱

پیش‌فرض رضایت ضمنی به شروط خوانده‌نشده، از این نظر مورد اقبال صاحب‌نظران است که بر اساس آن استقلال طرفین حفظ شود و انتخاب آگاهانهٔ نخواندن شروط، نوعی تسلیم شدن آگاهانه به مفاد قرارداد است. این دیدگاه برای طرفداران مفهوم «جامعهٔ حقوق خصوصی»^۲ که می‌توان آن را نسخهٔ اولیهٔ آلمانی مکتب «حقوق و اقتصاد» دانست، اهمیت ویژه دارد، زیرا قدرت خصوصی افراد را ابزار تنظیم روابط اجتماعی می‌داند و در همان حال بر ضرورت نظارت قانونی برای حمایت از آنان در برابر سوءاستفاده از قدرت متمرکز، تأکید دارد (Gerber, 1994: 36). یکی از مهم‌ترین راه‌های تضمین عملکرد بهینهٔ معاملات خصوصی، فراهم کردن امکان انتخاب آگاهانه است تا افراد تحت فشار یا شگردهای تجاری قرار نگیرند. دسترسی به اطلاعات پیش از انعقاد قرارداد، عنصر بنیادین تحقق این قدرت خصوصی است (Grundmann, 2007: 17).

بنابراین، اگر هدف، تحقق رضایت آگاهانه باشد، باید پذیرفت که چنین رضایتی در عمل به‌ندرت محقق می‌شود. با این حال، ادعا این است که می‌توان با این پیش‌فرض، مبنای استقلال اراده را حفظ کرد؛ یعنی افراد رضایت خود را نه از طریق مطالعهٔ فعال و پذیرش آگاهانه، بلکه با تصمیم آگاهانه به چشم‌پوشی از فرصت مطالعه ابراز می‌کنند. به این ترتیب، فراهم کردن فرصت مطالعهٔ قرارداد، چارچوب رضایت متقابل را به‌عنوان پایهٔ تعهدات قراردادی حفظ کرده (Ian Ayres & Alan Schwartz, 2014: 549) و «عدم خواندن» را از تسلیم منفعل به بنگاه‌های اقتصادی، به شیوه‌ای فعال برای ابراز رضایت مستقل تبدیل می‌کند؛ این امر را می‌توان «رضایت ناشی از انفعال آگاهانه» نامید. اگرچه برخی این نوع رضایت را «رضایت درون‌گرایانه و گسسته از واقعیت» نامیده‌اند (White, 2013: 89).

در مقابل، باید توجه داشت فردی که شروط قرارداد را نمی‌خواند، کنشگری عقلانی است که هزینه‌های معاملاتی را کاهش می‌دهد و وقت و انرژی خود را حفظ می‌کند، زیرا شروط قراردادی از پیش تعیین شده و غیرقابل مذاکره‌اند و مطالعهٔ آنها در عمل بی‌فایده است. بنابراین، به‌جای تمرکز بر توهم رضایت ناشی از «اعطای فرصت مطالعه»، حقوق قراردادهای باید با واقعیت رفتار اقتصادی مصرف‌کنندگان، یعنی نخواندن عمدی شروط، سازگار شده و در فرض سنتی «رضایت متقابل» بازنگری شود. از این منظر، بازاندیشی در جایگاه «فرصت مطالعه» در حقوق قراردادهای و سنجش کارآمدی آن در تضمین رضایت آگاهانه، نه صرفاً یک ملاحظهٔ نظری، بلکه ضرورتی ناشی از اقتضائات واقعی معاملات است. در حقوق ایران هنوز پژوهشی که به‌طور جامع این

1. ALI principles

2. Private Law Society

تحولات را تحلیل کرده و مبنای نظری لازم برای بازطراحی رویکرد حقوق قراردادهای بر مبنای امکان واقعی تحقق رضایت آگاهانه فراهم سازد، صورت نگرفته است. پژوهش حاضر با پر کردن این خلأ، گامی در جهت تقویت بنیانهای نظری عدالت قراردادی و حمایت مؤثر از طرف ضعیف در روابط قراردادی برمی‌دارد.

۱. توجیهات فرصت مطالعه قرارداد

این توجیهات را به‌طور کلی می‌توان ذیل دو عنوان معیار «تکلیف به خواندن»^۱ و «ملازمه میان فرصت خواندن و پذیرش کلی شروط» جای داد که به‌ترتیب بررسی می‌شوند.

۱.۱. معیار «تکلیف به خواندن» قرارداد و نقد آن

حقوق قراردادهای در طول زمان آموزه‌هایی را پرورش می‌دهد که این وضعیت را از طریق سلسله‌ای از «فرضیات حقوقی» حل‌وفصل می‌کند. یکی از مهم‌ترین این سازوکارها، مفهوم «تکلیف به خواندن» است. تکلیف به خواندن اغلب بر مبنای نظریه عینی قراردادهای توجیه می‌شود. مطابق این دیدگاه، شخصی که سندی را امضا می‌کند، ظاهراً رضایت خود را اعلام کرده و نمی‌تواند بعدها به عدم قرائت یا عدم فهم آن استناد کند (Calamari, 1974: 341). این تکلیف در خدمت تقویت امنیت و قابلیت اتکای مبادلات قراردادی است، زیرا پذیرش امکان استناد طرفین به عدم خواندن، موجب تزلزل اسناد و افزایش دعاوی می‌شود. در همین زمینه، کالاماری تصریح می‌کند که «سیاست حقوقی آن است که طرف قرارداد بتواند با اطمینان کامل به سند مکتوب/تکا کند» (Calamari, 1974: 360).

روشن است که بیشتر اشخاص متن قراردادهای از پیش تنظیم‌شده را نمی‌خوانند؛ با این حال، حقوق با ایجاد فرضی حقوقی، آنها را خوانده‌شده تلقی می‌کند. این فرض، به تعبیر ویلیستون، چنان استوار است که حتی بی‌سوادى امضاکننده نیز آن را مخدوش نمی‌سازد و «فرد، صرف‌نظر از توانایی خواندن، متعهد به مفاد قراردادی است که امضا کرده است» (Dari-Mattiacci & Marotta-Wurgler, 2022: 271). این فرض حقوقی، نه بر یک قاعده تجربی عام، بلکه بر سازوکاری هنجاری استوار است که هدف آن انتقال بار تحصیل اطلاعات به طرف منفعل قرارداد و تأمین کارامدی نظام مبادلات است. اما واقعیت این است که از نظر تجربی اثبات نشده که شخص اطلاعات مربوط را واقعاً درک کرده و تصمیم عقلانی گرفته است (Kadam, 2017: 2). منطق مبنای «تکلیف به خواندن» شروط قرارداد از قوت چندانی برخوردار نیست. اگر فرض کنیم طرف‌های بالقوه قرارداد با متنی روشن و قابل فهم مواجه‌اند، آنگاه می‌توان الزام آنان به

1. Duty to read

خواندن و آگاهانه بودن رضایت را پذیرفت. از منظر تحلیل هزینه - فایده نیز، هنگامی که هزینه خواندن اندک و متن عاری از پیچیدگی است، مطالعه قرارداد احتیاطی معقول تلقی می‌شود که هر شخص متعارف باید پیش از تعهد به آن دست بزند. برای مثال، تکلیف خواندن دستورالعمل مصرف دارو یا هشدارهای روی آن توجیه‌پذیر است، زیرا این متون کوتاه، خوانا و از حیث زمانی کم‌هزینه‌اند و در برابر، فایده ناشی از استفاده آگاهانه از آنها بالاست. اما زمانی که هزینه این اقدام احتیاطی از حد معقول فراتر می‌رود و خواندن قرارداد مستلزم صرف منابع و زمان شایان توجهی است، تحلیل هزینه - فایده صورت دیگری می‌یابد. افزون بر این، در وضعیتی که فایده خواندن متن ناچیز باشد، دیگر نمی‌توان امکان مطالعه دقیق قرارداد را معیار «مراقبت معقول» دانست. بدین سان، اگرچه تحمیل وظیفه خواندن اطلاعات فنی ساده یا هشدارهای روی بسته‌بندی یک کالا منطقی است، تعمیم همان وظیفه به مطالعه یک قرارداد معیار شکل طولانی و پیچیده معقول نیست.

معیار «تکلیف به خواندن» به نتیجه‌ای افراطی نیز می‌انجامد: طرفی که متن را نخوانده است بی‌قید و شرط به تمام شروط مندرج در قرارداد التزام دارد. این سازوکار در عمل به تنظیم‌کنندگان متن اجازه می‌دهد شروط یکجانبه و ناعادلانه را در قالب «متن‌های از پیش تنظیم‌شده» وارد قرارداد کنند، بی‌آنکه رضایت آگاهانه طرف مقابل واقعاً محقق شده باشد. پیامد چنین رویکردی، از یک سو برهم خوردن توازن واقعی اراده‌ها و از سوی دیگر تهی شدن مفهوم هنجاری رضایت آگاهانه است. با این همه، برخی شاخه‌های حقوق خصوصی - به‌ویژه حقوق بیمه - آموزه‌ای تعدیل‌کننده دارد که به «آموزه انتظارات معقول»^۱ شهرت دارد. بر اساس این آموزه، حدود تعهدات بیمه‌گذار نه صرفاً با رجوع به متن فنی و پیچیده قرارداد، بلکه بر پایه انتظارات معقول او تعیین می‌شود. اگر زبان یا ساختار شرطی به‌گونه‌ای باشد که فهم آن برای شخص عادی دشوار یا تقریباً ناممکن شود، حقوق فرض نمی‌کند که بیمه‌گذار آن را خوانده یا از آن آگاه بوده است؛ بلکه شرط مزبور باید مطابق آنچه یک شخص معقول از متن انتظار دارد تفسیر شود.^۲ به تعبیر دیگر، انتظارات معقول طرف ناآگاه بر معنای ظاهری و فنی متن مقدم می‌شود، حتی اگر بررسی دقیق سند به نتیجه‌ای متفاوت بینجامد. چنانچه بیمه‌گر می‌داند یا باید می‌دانست که بیمه‌گذار در صورت اطلاع از مفاد یک شرط مبهم به آن رضایت نمی‌داد، آن شرط فاقد اثر الزام‌آور محسوب شده و جزیی از توافق تلقی نمی‌شود.

1. The reasonable expectations doctrine

2. Restatement of the Law of Liability Insurance § 3 (2019)

میان دو سرحد «تکلیف به خواندن» از یک سو و «نظریه انتظارات معقول» از سوی دیگر، می‌توان به راه‌حلهایی میانه نیز دست یافت. «آموزه بی‌انصافی»^۱ یکی از ابزارهای مهم قضایی برای تعدیل این نوع قراردادهای و جلوگیری از تحمیل شروط غیرمنصفانه به طرف ناآگاه است. این معیار دو مؤلفه دارد: «بی‌انصافی شکلی»^۲ (نقص در شکل یا فرایند تشکیل قرارداد، مانند فقدان فرصت مذاکره، نابرابری قدرت چانه‌زنی یا غفلت از اطلاع شفاف) و «بی‌انصافی محتوایی»^۳ (مفاد قرارداد چنان یکطرفه، نامتناسب یا فاحش باشند که عقل و انصاف قضایی را «شگفت‌زده» کنند). برای اجرای این آموزه لازم است هر دو عنصر وجود داشته باشند؛ اما اغلب معیار «مقیاس لغزنده»^۴ به کار می‌رود؛ یعنی هر قدر بی‌انصافی شکلی شدیدتر باشد، برای اثبات بی‌انصافی محتوایی شدت کمتری کفایت می‌کند و برعکس. بر اساس این آموزه، امضاکنندگان ناآگاه ناگزیر به پذیرش شروط افراطی یا نامتناسب نیستند و کافی است نشان داده شود که شرط مورد بحث از نظر شکلی یا محتوایی «غیرمنصفانه» است تا قابلیت استناد خود را از دست بدهد، در واقع به جای پذیرش مطلق «فرض تقصیر ناشی از نخواندن متن»، قاضی می‌کوشد میان حفظ قطعیت قراردادهای از یک سو و رعایت انصاف نسبت به طرف ضعیف‌تر، از سوی دیگر، توازن برقرار سازد (Wertheimer, 2015: 487).

۲.۱. ادعای ملازمه میان فرصت مطالعه و پذیرش کلی شروط

گاهی ادعا می‌شود صرف داشتن فرصت مطالعه، با التزام به تمام شروط قرارداد ملازمه دارد. تبیین ملازمه چنین است: التزام به شرطی که خوانده نشده، تنها زمانی موجه است که طرف قرارداد به عمد آن را نخوانده باشد؛ از سوی دیگر، فرض بر این است که نخواندن متن با وجود داشتن فرصت، تصمیمی عامدانه بوده است. بنابراین، نتیجه گرفته می‌شود که فرد تمام شروط را پذیرفته است. از منظر تحلیل اقتصادی حقوق نیز، تا زمانی که یک مسیر جایگزین در دسترس نباشد، نمی‌توان رفتار فرد را «انتخاب آگاهانه» دانست، زیرا انتخاب، تنها در صورت وجود امکان واقعی گزینه دیگر معنا پیدا می‌کند (Calamari & Perillo, 2009: 115). بنابراین، انتخاب نخواندن قرارداد، با توجه به هزینه فرصت، تصمیمی عقلانی و محترم شمرده می‌شود. البته توجیه فرض «پذیرش کلی شروط» مستلزم ارزیابی دوگانه است: معقول بودن چشم‌پوشی خریدار و تعیین حد معقول ویژگی غیرمنتظره قابل تحمل در معامله (Barnett, 1956: 163; Lewellyn, 2002: 211).

-
1. Doctrine of Unconscionability
 2. Procedural Unconscionability
 3. Substantive Unconscionability
 4. sliding-scale

این ادعا با ایرادات زیر مواجه است:

نخست، این رفتار به ناکارایی منجر می‌شود، زیرا تولیدکنندگان انگیزه دارند اطلاعات حیاتی یا ویژگی‌های نامطلوب محصول را پنهان کنند؛ در نتیجه مصرف‌کنندگان ریسک بیشتری را متحمل می‌شوند؛

دوم، بار تحقیق و شناخت ریسک تقریباً به‌طور کامل بر دوش مصرف‌کننده قرار می‌گیرد، درحالی‌که تولیدکننده از دانش کامل و کافی بهره‌مند است. این امر مصداق واقعی عدم تقارن اطلاعات است؛

سوم، عقلانیت محدود و محدودیت‌های شناختی مصرف‌کننده موجب می‌شود تصمیم او ناآگاهانه گرفته شود، نه به‌عمد و بر پایه انتخاب معقول. در نهایت، فرض «پذیرش کلی شروط» امکان اصلاح بازار از طریق علامت‌هایی چون قیمت را محدود کرده و امکان استفاده از شرایط رقابت را نیز منتفی می‌کند، زیرا مصرف‌کننده قادر به ارزیابی دقیق و بازخورددهی مناسب نیست. بنابراین، اگرچه این مفهوم از منظر فردی توجیه‌پذیر است، از نگاه تحلیل اقتصادی حقوق، می‌تواند سبب کاهش کارایی و افزایش سوءاستفاده در بازار شود.

به همین دلیل، در بازنگری‌های اخیر حقوق قراردادهای آمریکا، فراهم آوردن «فرصت واقعی برای مطالعه و دسترسی به مفاد قرارداد» به‌عنوان شاخصی بنیادی برای تضمین شفافیت و حفاظت از حقوق مصرف‌کننده مورد توجه قرار گرفته است. این رویکرد، افزون بر تقویت مشروعیت حقوقی قراردادها، احتمال بروز اختلاف و سوءفهم طرفین را کاهش می‌دهد. نمونه شاخص این توجه را می‌توان در «چارچوب مرجع مشترک پیشنهادی برای حقوق قراردادها»^۱ مشاهده کرد که با الزام به ارائه مفاد و شروط قرارداد پیش از انعقاد و در مدت زمان معقول، مصرف‌کننده را در مواجهه با قراردادهای «شروط بسته»^۲ محافظت می‌کند. همچنین اصول پیشنهادی مؤسسه حقوق آمریکا در حوزه قراردادهای نرم‌افزاری، تعهد به پذیرش قرارداد معیار شکل را مشروط به دسترسی معقول و الکترونیکی پیش از آغاز فرایند انتقال می‌داند، بدین ترتیب به تحولات فناوری و الزامات تجارت الکترونیک پاسخ می‌دهد. تحلیل تطبیقی میان این دو چارچوب نشان می‌دهد که با وجود تفاوت‌های نظام‌مند و حوزه‌های کاربرد، هر دو بر یک اصل

۱. چارچوب قانونی پیشنهادی اتحادیه اروپا برای هماهنگی و تبیین حقوق قراردادها و تعهدات خصوصی (DCFR Draft Common Frame of Reference). این پروژه پژوهشی شامل اصول و قواعدی درباره قراردادهای استاندارد، شروط غیرمنصفانه، مسئولیت مدنی و تعهدات قراردادی است و به‌عنوان مرجع برای اصلاح قوانین داخلی کشورهای عضو و تدوین قواعد مدل در سطح اروپا عمل می‌کند. در ادبیات تطبیقی، DCFR به‌ویژه در تحلیل قراردادهای معیار شکل و حمایت از طرف ضعیف در معاملات مورد استناد قرار می‌گیرد.

اساسی توافق دارند: احترام به حق مصرف‌کننده برای مطالعه و تحلیل قرارداد پیش از تعهد و جلوگیری از تحمیل شروط نامطلوب یا یکجانبه.

تدوین‌کنندگان اصول پیشنهادی بر این پیش‌فرض تکیه می‌کنند که فراهم‌سازی امکان مطالعه پیش‌قراردادی - دست‌کم در سطح نظری - می‌تواند شمار بیشتری از انتقال‌گیرندگان را ترغیب کند تا مفاد مندرجات قرارداد معیار شکل را مرور و شرایط قراردادی را بررسی کنند، زیرا التزام اشخاص به شروطی که در عمل آنها را نخوانده‌اند تنها هنگامی می‌تواند از حیث هنجاری موجه تلقی شود که پیش از انعقاد قرارداد امکان دسترسی به مفاد آن فراهم بوده و چشم‌پوشی از مطالعه، نتیجه انتخابی آگاهانه باشد. در همین زمینه رابرت هیلمن، گزارشگر اصلی این اصول، «افشای برخط» قراردادهای معیار شکل را به‌عنوان سازوکاری کارآمد برای تقویت این فرصت مطالعه و ارتقای سطح آگاهی انتقال‌گیرندگان پیشنهاد کرده است؛ راهکاری که به‌زعم وی می‌تواند فاصله میان امکان نظری مطالعه و تحقق عملی آن را کاهش دهد و مبنای محکم‌تری برای تحقق رضایت آگاهانه فراهم آورد (Hillman, 2006: 856).

حتی هنگامی که مفاد قرارداد از ابتدا در دسترس طرف قرار نمی‌گیرد، می‌توان این‌گونه استدلال کرد که طرف قرارداد عملاً انتخاب کرده است به آن مفاد ملزم شود؛ یعنی او وارد توافقی شده است که به‌طور ذاتی حاوی عنصر «غافلگیری» است؛ شروطی که تنها پس از انعقاد قرارداد و باز کردن شروط بسته (شرینکرپ) آشکار می‌شوند. در این چشم‌انداز، فراهم بودن امکان مطالعه پیش‌قراردادی مشروعیت کلی رضایت را تقویت می‌کند، زیرا تا زمانی که شروط پنهان به‌صورت خودبه‌خودی غافلگیرکننده نباشند و طرف قرارداد گزینه واقعی نپذیرفتن کل قرارداد را در اختیار داشته باشد، تصمیم ورود به معامله را می‌توان نوعی انتخاب آگاهانه و راهبردی دانست (Hillman, 2006: 861).

۲. نسبت فرصت مطالعه با فرض عقلانیت رفتاری و فهم شروط قرارداد

۲.۱. فرصت خواندن و فهم مفاد قرارداد

فرصت واقعی مطالعه زمانی محقق می‌شود که مصرف‌کننده پیش از انعقاد عقد، ضمن دسترسی به قرارداد، امکان ذهنی بررسی آن را نیز داشته باشد. با این حال، پیچیدگی اصطلاحات حقوقی، تعدد شروط و هزینه‌های ذهنی و زمانی، اغلب مانع درک مؤثر مفاد آن می‌شود؛ بنابراین، صرف دسترسی پیشینی، تضمین‌کننده «رضایت آگاهانه» نیست و مشروعیت این رضایت تنها زمانی حاصل می‌شود که فرصت مطالعه با «امکان واقعی فهم» توأم باشد.

حتی ساده‌سازی شروط قراردادی و نگارش آنها به زبانی روشن - مطابق رویکرد «چارچوب مرجع حقوقی مشترک اروپا» لزوماً ضامن تحقق رضایت آگاهانه نیست، زیرا سطح سواد عمومی

پاسخگوی فهم پیچیدگی‌های ذاتی زبان حقوقی نیست. در واقع، مواردی که به راحتی درک می‌شوند (نظیر هزینه‌ها و نوع خدمات)، اموری هستند که مخاطب اغلب بدون مطالعه نیز به آنها وقوف دارد. در مقابل، شروط فنی مندرج در قراردادهای الحاقی همچنان برای غالب مصرف‌کنندگان نامفهوم می‌ماند و حتی با ساده‌سازی نیز نمی‌توان انتظار داشت کاربر عادی معنا و آثار حقوقی عناوینی چون «حقوق انحصاری، دائمی، غیرقابل فسخ، بلاعوض، قابلیت انتقال، بهره‌برداری از حقوق مادی مؤلف و حق شهرت» را دریابد. بدین ترتیب، حتی سیاست‌های موسوم به «روشن‌نویسی» در قراردادهای مصرف نیز عملاً به نوعی «ابهام مضاعف» می‌انجامد؛ ابهامی که نه فقط ناشی از پیچیدگی ذاتی مفاهیم حقوقی، بلکه برخاسته از شکاف زبانی میان گفتمان حقوقی و سطح ادراک عمومی است (Eisenberg, 1995: 211). افزون بر این، ارزیابی پیامدهای واقعی شروط فنی و انتزاعی - به‌ویژه شروط سلب مسئولیت یا تحدید خسارت - برای افراد عادی دشوار است. فقدان اطلاعات دقیق درباره احتمال معیوب بودن کالا، برآورد ارزش واقعی ضمانت‌نامه‌ها و هزینه ناشی از سلب مسئولیت یا تحدید آن را ناممکن می‌سازد؛ در نتیجه، تصمیم‌گیری مصرف‌کننده اغلب به‌جای ارزیابی عقلانی ریسک و فایده، بر پیش‌داوری‌های ذهنی و خطاهای محاسباتی متکی می‌شود (Blount, 2021: 15).

بنابراین، درک آثار و ارزش واقعی شروط قرارداد، فراتر از فهم صرفاً زبانی است، چراکه سنجش پیامد هر شرط، مستلزم شناخت «قواعد تکمیلی و پیش‌فرضی» است که آن شرط در پی تغییر یا کنار گذاشتن آنهاست. این چالش به‌ویژه در شروط تعیین «قانون حاکم» یا ترجیح «داوری» بر «دادرسی قضایی» نمود می‌یابد؛ حوزه‌هایی که مصرف‌کننده عادی به‌ندرت از تمایزات ماهوی آنها مطلع است و در نتیجه، امکان ارزیابی پیشینی سود و زیان خود را ندارد. از این‌رو، مانع بنیادین در درک این قراردادها نه فقط ناآشنایی با الفاظ فنی، بلکه بی‌اطلاعی از بستر حقوقی پنهانی است که موازنه قدرت قراردادی را به نفع طرف حرفه‌ای دگرگون می‌سازد، بی‌آنکه مصرف‌کننده از آثار حقوقی التزام خود آگاه باشد.

۲.۲. فرصت خواندن و عقلانیت رفتاری

اگرچه نظریه «فرصت مطالعه» در پی احیای استقلال اراده در فرایند تصمیم‌گیری است، پرسش بنیادین این است که آیا این پیش‌فرض با واقعیت «عقلانیت رفتاری» انسان همخوانی دارد یا صرفاً بازتاب آرمان سنتی حقوقی از «اراده آزاد» است؟ در واقع، تصمیم به نخواندن قرارداد را نمی‌توان تنها به ناتوانی شناختی یا دشواری زبانی متن نسبت داد، بلکه این امر اغلب نوعی «کنش عقلانی بهینه» و انتخابی سنجیده است. در قراردادهای الحاقی، صرف زمان و هزینه شناختی برای تحلیل شروط طولانی و تغییرناپذیر فاقد منفعت ملموس است و با منطق

هزینه-فایده تعارض دارد؛ از این رو، امتناع از مطالعه، رفتاری عقلایی در برابر ساختار این قراردادهای به شمار می‌آید.

دلایل غیرعقلانی بودن مطالعه قراردادهای در ادبیات تحلیل اقتصادی حقوق بارها بررسی شده است. از دیرباز، اندیشمندانی مانند هربرت سایمون (Simon, 1955: 111) با نظریه «عقلانیت محدود»^۱ و دنیل کانمن و آموس تورسکی با تحلیل سوگیری‌های شناختی نشان داده‌اند که آدمیان قادر به پردازش کامل اطلاعات اقتصادی نیستند و ناگزیر به ساده‌سازی یا بی‌اعتنایی گزینشی روی می‌آورند (Kahneman & Tversky, 1979: 271). اقتصاددانان حقوقی چون ریچارد پازنر و لوسیان بیچوک نیز تأکید کرده‌اند که از منظر هزینه - فایده، خواندن کامل قراردادهای استاندارد اغلب غیربهرینه و غیرعقلانی است، زیرا هزینه زمانی و ذهنی مطالعه از فایده احتمالی آن پیشی می‌گیرد (Bebchuk & Posner, 2006: 830). مطالعات تجربی متأخر، از جمله آثار امری بن‌شاهار و کارل اشنايدر (Ben-Shahar & Schneider, 2014: 211)، نشان داده‌اند که سیاست‌های موسوم به «افشای اجباری اطلاعات» و «فرصت خواندن» اغلب ناکام می‌مانند، زیرا فرض بنیادین آنها - میل و توان مصرف‌کننده برای مطالعه - با واقعیت روان‌شناختی و اقتصادی انسان سازگار نیست. بنابراین، نخواندن قرارداد نه نشانه غفلت، بلکه جلوه‌ای از عقلانیت تطبیقی^۲ در مواجهه با محدودیت‌های شناختی و اقتصادی است.

اقتصاددانانی مانند راسل کروبکین نشان داده‌اند که عامل عقلانیت محدود^۳ موجب می‌شود که خریداران تنها تعداد محدودی از مفاد قرارداد را «مهم» تلقی کنند و سایر شروط (به‌ویژه آنهایی که غیر برجسته‌اند) را نادیده بگیرند (Korobkin, 2003: 267). عدم برجستگی از نظر اقتصادی به فروشندگان انگیزه می‌دهد تا در قراردادهای معیار شکل، شروط سودآوری را برای خود و در همان حال، ناکارآمد (یا حتی استثمارگرانه) را برای مصرف‌کننده بگنجانند، زیرا مشتریان آنها را نمی‌سنجند (Korobkin, 2005: 783). از سوی دیگر، وقتی عدم تقارن اطلاعات وجود دارد، استفاده صرف از «فرصت مطالعه» نمی‌تواند به سیاستگذاری مؤثر در جهت کارایی نهایی منجر شود. کروبکین نیز در چارچوب اقتصاد رفتاری، به بحث درباره سوگیری‌های شناختی مصرف‌کنندگان پرداخته است که می‌تواند به تصمیم‌گیری «نخواندن» متن منجر شود، حتی وقتی گزینه خواندن از نظر نهادی وجود دارد (Korobkin, 2000: 60). در نتیجه، از دیدگاه حقوق و اقتصاد، تضمین صرف امکان خواندن برای مشروع‌سازی تمام شروط معیار شکل ناکافی و ناکاراست. تجزیه و تحلیل اقتصادی ترجیح می‌دهد به سازوکارهای انتقادی تفسیر (مانند نقد

1. Bounded Rationality
2. Adaptive Rationality
3. bounded rationality

«شروط غیربرجسته» و مداخله نهادی (مثل تنظیم مقررات اجباری یا بازنگری قضایی) تکیه کند تا ضمن حفظ کارایی قراردادها، از منافع طرف ضعیف‌تر محافظت کند.

مهم‌ترین دلیل برای غیرعقلانی دانستن فرض مطالعه قراردادهای الحاقی، دشواری تفکیک شروط سودمند از شروط زیانبار است. حتی یک مصرف‌کننده با عقلانیت متعارف اقتصادی می‌داند که شروطی نظیر «تحدید مسئولیت»، با هدف کاهش بهای نهایی کالا یا خدمت تنظیم می‌شوند. در واقع، اغلب مصرف‌کنندگان خواهان «شروط مطلوب اما پرهزینه» نیستند، بلکه «شروطی متعارف و مقرون به صرفه» را متناسب با بهای پرداختی ترجیح می‌دهند. از این رو، نخواندن قرارداد و چشم‌پوشی از جزییات آن، نه از سر غفلت یا ناآگاهی، بلکه جلوه‌ای از «عقلانیت اقتصادی» مبتنی بر سنجش هزینه-فایده است؛ رویکردی که در آن، صرف زمان و توان شناختی برای دستیابی به ضمانت‌های کامل، توجیه اقتصادی ندارد و پذیرش سطحی معقول از ریسک، انتخابی بهینه‌تر تلقی می‌شود.

شروط تحدید مسئولیت نه لزوماً به دلیل کاهش سطح حمایت از مصرف‌کننده، بلکه از آن رو موجب کاهش بهای نهایی می‌شوند که مانع از تحمیل هزینه دادرسی دیگران بر دوش تک‌تک خریداران هستند (Gillette, 2004: 679; D'Agostino, 2015: 129). با وجود این شروط، بار مالی ناشی از مسئولیت گسترده فروشنده و دعاوی احتمالی بر قیمت کالا سرشکن شده و میان تمامی خریداران تقسیم می‌شود. در عمل، این سازوکار به نوعی «پارانه متقاطع ناعادلانه» می‌انجامد، چراکه تنها اقلیت محدودی که توان و آگاهی از طرح دعوا و استخدام وکیل را دارند عملاً از منافع حقوقی بهره‌مند می‌شوند، درحالی‌که اکثریت خاموش و غیرشاک، هزینه این خدمات ممتاز را از طریق پرداخت قیمت‌های بالاتر جبران می‌کنند. بنابراین، هرچند چتر حمایتی گسترده در ظاهر شامل حال همگان است، از حیث نظری، همه خریداران می‌توانند بالقوه از این حمایت‌ها استفاده کنند، اما در واقع فقط تعداد محدودی در عمل از آن بهره می‌برند.

پیش‌فرض این دیدگاه آن است که مصرف‌کنندگان توانایی تشخیص شروط سودمند از زیانبار را دارند؛ حال آنکه در عمل، «ارزش‌گذاری اقتصادی شروط حقوقی» چالشی بنیادین به شمار می‌آید. عموم افراد فاقد تخصص و اطلاعات لازم برای سنجش ارزش واقعی این شروط هستند؛ برای نمونه، برآورد ارزش مالی یک ضمانت‌نامه جامع، پیش‌بینی احتمال معیوب بودن کالا، محاسبه هزینه‌های تعمیر و ارزیابی سهولت اجرای ضمانت‌نامه پیش از استفاده از کالا، برای خریدار عادی در عمل ناممکن است. همین عدم تقارن اطلاعاتی در شروطی چون «انتخاب قانون حاکم» یا «مرجع حل اختلاف» نیز آشکار است. درحالی‌که مصرف‌کننده هنگام انعقاد قرارداد درک روشنی از ارزش واقعی و آثار این شروط ندارد، تدوین‌کنندگان قرارداد با تکیه بر

وکلای متخصص، پژوهش‌های آماری و پایش رویه قضایی، منافع حقوقی و اقتصادی حاصل از این قیود را به نفع خود تنظیم می‌کنند.

فراتر از این، حتی اگر مصرف‌کننده با صرف وقت و تلاش، موفق به شناسایی شروط مطلوب‌تری شود، در عمل به‌ندرت انگیزه و توان پیگیری و اجرای آن حقوق را خواهد داشت. تجربه نشان می‌دهد که حتی با وجود تعهدات حمایتی، فروشندگان اغلب با اتلاف وقت و موانع اداری از ایفای آنها طفره می‌روند. در چنین فضایی، اصرار بر استیفای حق نیازمند صرف هزینه‌های زمانی و روانی سنگینی است؛ تا جایی که پیگیری‌های مکرر و فرساینده از طریق پشتیبانی مشتریان، مطالبه حق را عملاً غیرعقلانی و ناممکن می‌سازد.

افزون بر این، نگرانی دیگر این است که اعطای «فرصت مطالعه» می‌تواند کارکردی معکوس یابد و نقض‌غرض شود؛ چنانکه رابرت هیلمن بیان می‌کند، هرچه حمایت‌های پیشینی در قالب فراهم آوردن فرصت مطالعه ملموس‌تر باشد، بخت مصرف‌کننده برای رهایی از آثار شروط غیرمنصفانه در مراجع قضایی کاهش می‌یابد (Hillman, 2005: 379). منطق این امر روشن است: با اثبات وجود فرصت بررسی پیش از انعقاد، دادگاه به‌سادگی فرض را بر علم و پذیرش آگاهانه شروط از سوی مصرف‌کننده قرار می‌دهد و از ابطال یا تعدیل آن امتناع می‌ورزد. برای نمونه، چنانچه در قرارداد الحاقی یک سکوی برخط، شرطی متضمن تحمیل هزینه‌های پنهان باشد، صرف دسترسی پیشینی کاربر به متن موجب می‌شود مراجع قضایی با استناد به «اماره آگاهی»، فرض را بر وقوف و رضایت او بگذارند و راه را بر هرگونه حمایت پسینی ببندند.

۳. جایگاه «فرصت خواندن» در حقوق ایران

در حقوق ایران، الگوی حمایتی از طرف ضعیف در قراردادهای معیار شکل، ماهیتی «پسینی و واکنشی» دارد نه «پیشینی»؛ بدین معنا که نظام حقوقی به‌جای تمهید سازوکارهایی برای تضمین فرصت مطالعه مؤثر و آگاهی واقعی پیش از پذیرش تعهد، حمایت خود را به مرحله پس از انعقاد عقد و طرح دعوا موکول کرده است. قواعد عام حقوق مدنی - از جمله ماده ۱۹۰ در خصوص لزوم رضا - تنها به احراز ظاهری اراده بسنده می‌کنند و سنجش کیفیت و اصالت رضایت را، آن هم با بار اثباتی بسیار دشوار برای مصرف‌کننده، به مرحله دادرسی وامی‌گذارند. اگرچه این رویکرد در پی جبران خسارت زیان‌دیده است، از منظر تحلیل‌های شناختی و رفتاری، اتکای صرف به راهکارهای پسینی هرگز ضامن تحقق «رضایت آگاهانه» نیست. تحقق این امر مستلزم مداخله‌های ساختاری و پیشینی است؛ تدابیری چون استانداردسازی شیوه ارائه اطلاعات، بهره‌گیری از هشدارهای رفتاری و ساده‌سازی شروط اساسی که در نظام حقوقی کنونی ایران به‌کلی مغفول مانده‌اند.

در مقام مقایسه با نظریه «فرصت مطالعه»، می‌توان به ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی ایران و تأسیس «حق انصراف» تمسک جست؛ نه به‌عنوان ابزاری پیشینی برای تأمین رضایت آگاهانه، بلکه به‌مثابه سازوکاری پسینی جهت جبران فقدان آن. مطابق این ماده، مصرف‌کننده در معاملات از راه دور از حق انصراف دست‌کم هفت‌روزه، بدون پرداخت جریمه یا نیاز به اقامه دلیل، برخوردار است. پیش‌بینی چنین مهلتی بیانگر اذعان ضمنی قانونگذار به این واقعیت است که رضایت ابرازشده در لحظه انعقاد، لزوماً آگاهانه و واقعی نیست؛ از این‌رو، نظام حقوقی به‌جای تضمین مطالعه و اطلاع‌رسانی پیشینی، فرصت بازاندیشی و خروج بی‌ضرر از رابطه قراردادی را در مرحله پس از تشکیل عقد پیش‌بینی کرده است. بدین ترتیب، «حق انصراف» بیش از آنکه تجلی «فرصت مطالعه» باشد، سازوکاری برای «جبران تأخیر در ارزیابی و درک قرارداد» است؛ ابزاری که به مصرف‌کننده اجازه می‌دهد پس از مواجهه ملموس با کالا یا آثار شروطی که پیشتر امکان سنجش آنها را نداشته، در صورت عدم انطباق با انتظارات عقلانی خود، عقد را برهم زند. این رویکرد کاملاً با منطق تحلیل‌های شناختی و رفتاری پیش‌گفته همسوست؛ رویکردی که صرف اعطای فرصت صوری مطالعه را برای تحقق رضایت آگاهانه ناکافی می‌داند و بر ضرورت تکمیل ابزارهای پیشینی با سازوکارهای حمایتی پسینی تأکید می‌ورزد. در این چارچوب، ماده ۳۷ نقشی هم‌تراز با «دوره تأمل و انصراف»^۱ در حقوق مصرف‌کننده اتحادیه اروپا ایفا می‌کند و نشان می‌دهد که نظام حقوقی ایران - دست‌کم در بستر معاملات الکترونیکی - ضرورت حق بازنگری پس از انعقاد عقد را به رسمیت شناخته است. هرچند دامنه شمول این ماده به معاملات از راه دور محدود است، اما تحلیل کارکردی آن می‌تواند الگویی برای توسعه مقررات حمایتی و طراحی سازوکارهای تلفیقی «پیشینی-پسینی» در عموم قراردادهای معیار شکل باشد تا زمینه تحقق رضایت آگاهانه و واقعی در حقوق ایران فراهم آید.

فرا‌تر از این، «حق انصراف» را نباید صرفاً سازوکاری برای جبران تأخیر در مطالعه دانست، بلکه باید آن را نوعی مداخله ساختاری برای خنثی‌سازی محدودیت‌های شناختی پس از انعقاد عقد تلقی کرد؛ رویکردی که با منطق تلفیق تدابیر پیشینی و پسینی کاملاً همخوان است. با این حال، کارآمدی این تأسیس حقوقی در گرو سازوکارهای متممی چون ساده‌سازی واقعی اطلاعات، هشدارهای رفتاری مؤثر و پیش‌بینی امکان مداخله قضایی است. در غیاب این پشتوانه‌ها، حق انصراف به فرصتی صوری فروکاسته می‌شود و چه‌بسا در مقام دعوا، علیه خود مصرف‌کننده و به‌منزله «تصمیم عامدانه بر نخواندن» تفسیر شود. افزون بر این، حق انصراف اغلب بستر سنجش عینی کیفیت کالا یا خدمت را فراهم می‌سازد و ذاتاً راه‌حلی برای درک شروط پیچیده حقوقی - که گره اصلی نظریه «فرصت مطالعه» است - به‌شمار نمی‌آید.

۴. راهکارهای پیشنهادی و نقد آنها

۱.۴. راهکارهای ارائه شده

برای مواجهه با معضل عدم مطالعه قراردادهای راهکارهایی تدوین شده است که هدف آنها نه آموزش یا اطلاع رسانی مستقیم به مخاطب، بلکه حذف یا تعدیل شروط غیرمنصفانه‌ای است که در بستر ناآگاهی مصرف کننده تحمیل می‌شوند. مهم‌ترین این سازوکارها عبارت‌اند از:

نظارت پسینی قضایی: بهره‌گیری دادگاه‌ها از دکترین‌هایی چون آموزه «بی‌انصافی در قرارداد»؛^۱ ابزاری بنیادین در حقوق قراردادهای معاصر که امکان بی‌اثر ساختن شروطی را فراهم می‌کند که به‌طور آشکار و ناعادلانه موازنه حقوق و تکالیف طرفین را برهم زده‌اند (Rieländer, 2025: 774).

تأیید پیشینی شروط معیار: مداخله نهادهای تنظیم‌گر در مقام «نماینده در خواندن قرارداد»^۲. این سازوکار با پایش و تصویب پیشینی قراردادهای معیار، خلأ ناشی از نخواندن شروط توسط مصرف‌کنندگان را جبران کرده و شدت عدم تقارن اطلاعاتی را کاهش می‌دهد (Ayres & Schwartz, 2014: 554).

حق فسخ قرارداد: اعطای مهلتی معقول به مصرف‌کننده برای ارزیابی اثر واقعی شروط استاندارد بر ارزش نهایی معامله، همراه با امکان خروج بی‌ضرر از عقد در صورت عدم تطابق با انتظارات عقلانی او (Iamiceli, 2023: 149).

۲.۴. نقد و بررسی راهکارهای ارائه شده

راهکارهای یادشده، نمی‌توانند مشکل عدم استفاده از فرصت خواندن قرارداد را حل کنند، زیرا: راهکار یکم: با وجود اهمیت بنیادین معیار «بی‌انصافی» در حقوق مصرف‌کننده، کاربرد آن به‌منزله ابزار کنترل پسینی با موانع ساختاری روبه‌روست:

اولاً، بی‌انصافی مفهومی کشسان، کیفی و متکی بر صلاح‌دید موردی دادرس است و معیارهای عینی و پیش‌بینی‌پذیری ندارد؛ امری که با تضعیف امنیت و قطعیت حقوقی، کارکرد تنظیمی و بازدارنده آن را محدود می‌سازد؛

ثانیاً، مداخله قضایی امری پسینی است و تنها پس از وقوع عقد و حتی تحقق زیان امکان‌پذیر می‌شود؛ در نتیجه، هیچ‌گونه حمایت مؤثری در لحظه انعقاد معامله پدید نمی‌آورد. از حیث عملی نیز احراز بی‌انصافی (اعم از شکلی یا ماهوی) مستلزم تحلیل‌های پیچیده حقوقی و

1. Unconscionability
2. reading agent

اقتصادی است که تحمیل بار اثبات آن بر دوش مصرف‌کننده، عملاً انگیزه دادخواهی را سلب می‌کند؛

ثالثاً، اعمال موسع این آموزه، بستر مداخله بیش‌ازحد دادگاه‌ها در حوزه حاکمیت اراده را فراهم می‌آورد و کارایی اقتصادی و ثبات مبادلات قراردادی را مختل می‌سازد.

بدین ترتیب، هرچند معیار بی‌انصافی سازوکاری ضروری برای مهار شروط آشکارا ناعادلانه است، اما به سبب ماهیت پسینی، ابهام ذاتی، دشواری اثبات و وابستگی به ارزیابی‌های ارزشی و سلیقه‌ای، به تنهایی متضمن چارچوبی مطمئن و کارآمد برای سامان بخشی به قراردادها نیست.

راهکار دوم: از منظر تحلیلی، این معیار با ایرادهای بنیادینی مواجه است:

اولاً، رضایت قراردادی ذاتاً امری شخصی و برخاسته از وضعیت ذهنی و ارادی طرف معامله است؛ بنابراین هیچ تأیید اداری نمی‌تواند جایگزین قصد انشای واقعی مصرف‌کننده شود. در این فرایند، مفهوم رضایت به تصدیق بیرونی و اداری فروکاسته شده و مشروعیت ذاتی آن مخدوش می‌شود؛

ثانیاً، این رویکرد بر نوعی «پدرسالاری تنظیم‌گرانه» استوار است و با فرض ناتوانی شناختی مصرف‌کننده، او را از عاملی مستقل و فعال در فرایند معامله، به فردی منفعل و متکی بر تصمیمات دولت تقلیل می‌دهد؛ امری که آشکارا اصل حاکمیت اراده را نقض می‌کند؛

ثالثاً، احتمال همگرایی منافع نهاد ناظر با بنگاه‌های اقتصادی وجود دارد؛ خطری که می‌تواند تأیید پیشینی را عملاً به پوششی برای مشروعیت بخشی به شروط غیرمنصفانه بدل سازد؛

رابعاً، تأیید پیشینی ماهیتی ایستا دارد و توان همگامی با پویایی روابط قراردادی و شرایط متغیر اجرا را ندارد. افزون بر این، سازوکار مزبور نه تنها شکاف و عدم تقارن اطلاعاتی را از میان برنمی‌دارد، بلکه با نادیده گرفتن ضرورت افشای اطلاعات، در مرحله بروز اختلاف نیز با تمسک به «تأییدیه رسمی»، مانع نظارت و مداخله قضایی دادرس به نفع زیان دیده می‌شود.

راهکار سوم: اعطای حق فسخ پس از فراهم شدن فرصت بازنگری، هرچند در نگاه نخست ابزاری حمایتی برای جبران ناآگاهی اولیه به شمار می‌آید، اما با چالش‌های زیر روبه‌روست:

اولاً، این حق وضعیت حقوقی قرارداد را تا پایان مهلت بررسی در تعلیق نگاه می‌دارد؛ امری که با اصل قطعیت و استحکام معاملات در تعارض است و به ویژه در عقود که مستلزم اجرای فوری یا سرمایه‌گذاری اولیه‌اند، کارکرد اقتصادی معامله را مختل می‌کند و هزینه‌های مبادله را افزایش می‌دهد؛

ثانیاً، تعبیر «فرصت معقول» مفهومی کشسان است که موجب کاهش پیش‌بینی‌پذیری حقوقی می‌شود. از سوی دیگر، تحمیل ریسک تصمیم‌گیری مصرف‌کننده بر عرضه‌کننده، در نهایت با افزایش بهای کالا یا تحدید خدمات، به زیان خود مصرف‌کنندگان تمام می‌شود. افزون

بر این، این سازوکار بستر رفتار فرصت طلبانه و مغایر با حسن نیت را فراهم می‌سازد؛ تا جایی که مصرف‌کننده ممکن است با تکیه بر نوسانات بعدی بازار، از حق فسخ نه برای جبران جهل اولیه، بلکه به‌عنوان ابزاری برای چانه‌زنی یا خروج منفعت طلبانه از قرارداد بهره‌گیرد؛ ثالثاً، در قراردادهایی با موضوع بازگشت‌ناپذیر - نظیر خدمات فوری یا فعالیت‌های مبتنی بر فناوری - اعمال حق فسخ عملاً بی‌اثر است و جبران خسارت را در پی ندارد.

۵. پیشنهاد نهایی: امتیازدهی به قراردادها

امتیازدهی به ویژگی‌های کیفی کالا و خدمات، ابزار رایجی برای کمک به پیش‌بینی نسبت قیمت به رضایت مصرف‌کننده است؛ این ابزار، علاوه بر قیمت، متکی بر شاخص‌هایی چون کیفیت محصول، پوشش ضمانت، محدودیت‌ها و خدمات پس از فروش است. پرسش این است که آیا می‌توان قابلیت امتیازدهی را به قراردادها نیز تعمیم داد - به‌ویژه به شروط قرارداد معیار شکل به‌عنوان بخشی از «بسته محصول تولید انبوه» عرضه می‌شوند - به‌نحوی که امتیازهای قراردادی به‌صورت قابل مشاهده و مقایسه‌پذیر منتشر شوند و تصمیم‌گیری مصرف‌کننده را تسهیل کنند؟ اگر پاسخ مثبت است، چه روشی برای رتبه‌بندی قراردادهای مختلف که هر کدام شامل شروط متعددی هستند، باید به‌کار گرفته شود؟

یکی از روش‌های ممکن برای سنجش کیفیت قراردادها، اتکا به گزارش‌های تجربی کاربران است. در این رویکرد می‌توان نظرسنجی کرد یا به افراد اختیار داد تا تجربه‌شان را در خصوص مؤلفه‌هایی که توسط مفاد حقوقی قرارداد تنظیم می‌شود، ارزیابی کنند. پرسش‌هایی که برای مثال، می‌توان مطرح کرد عبارت‌اند از: خدمات تضمین تا چه اندازه رضایت‌بخش بوده است؟ باز گرداندن کالا به‌منظور تعویض، تعمیر یا بازپرداخت تا چه حد دشوار بوده است؟ عرضه‌کننده در مواجهه با اشکالات خدمات تا چه حد پاسخگو بوده است؟ آیا هزینه‌های پنهان یا بارهای غیرمنتظره‌ای ناشی از متن ریز قرارداد وجود داشته‌اند؟ آیا محدودیت‌هایی دربارهٔ مصارف مجاز مطرح شده است؟ آیا قرارداد پس از خرید به‌نحو نامطلوبی تغییر یافته است؟ حل‌وفصل اختلاف از طریق داوری مانع از اعمال مؤثر حقوق قراردادی شده است یا خیر؟

برای عملیاتی‌سازی چنین سامانه‌ای لازم است: ۱. مجموعه‌ای از معیارهای ناظر بر آثار ماهوی و شکلی شروط (محدودیت مسئولیت، حق فسخ، هزینه‌های پنهان، شفافیت زبانی) تعریف شود؛ ۲. روش‌شناسی ارزیابی (حقوقی، اقتصادی و تجربی) تدوین شده و ضوابط رسمی برای اعتبارسنجی امتیازدهی وضع شود؛ ۳. سازوکار نظارتی و ضمانت‌های ضدتحریر پیش‌بینی گردد یا دستکاری شکلی متن قرارداد از طریق طراحی نمایشی امتیازها خنثی شود؛ ۴. امکان تفکیک امتیازها بر اساس گروه‌های مصرف‌کننده یا طرح‌های کاربردی فراهم آید تا تفاوت‌های

فردی و زمینه‌ای لحاظ شود. تنها در صورت تحقق همزمان این الزامات است که امتیازدهی به شروط می‌تواند برای تصمیم‌گیری مفید باشد.

روش دیگر برای سنجش کیفیت شروط استاندارد، طراحی سامانه‌ای دوجبه‌ای است که امتیاز پیشینی حقوقی - اقتصادی قراردادها را با امتیاز پسینی مبتنی بر تجربه واقعی کاربران ترکیب می‌کند. در مؤلفه پیشینی، کیفیت شروط از منظر توازن توزیع ریسک، انطباق با استانداردها و اصول حقوقی، شفافیت زبان، سازوکارهای جبرانی و ثبات مفاد تحلیل می‌شود. مؤلفه پسینی بر اساس گزارش‌های تجربی مصرف‌کنندگان و شاخص‌های رفتاری - مانند رضایت از خدمات تضمین و پس‌فروش، دشواری بازگرداندن کالا، پاسخگویی عرضه‌کننده، هزینه‌های پنهان و تغییرات نامطلوب پس از خرید - امتیازدهی می‌شود. این امتیازها با روش‌شناسی معیاری و ترکیب وزنی مشخص، به نمره کلی تبدیل شده و همراه با توضیح شاخص‌های بحرانی و تفکیک گروهی منتشر می‌شوند. برای تضمین اعتبار، سامانه باید از نظارت مستقل، شفافیت روش و ضمانت‌های ضدتحریف برخوردار باشد. چنین رویکردی امکان ارزیابی همزمان قابلیت پیش‌بینی و عدالت شروط استاندارد را فراهم می‌آورد و می‌تواند ابزار تکمیلی مؤثری برای تصمیم‌گیری آگاهانه مصرف‌کننده باشد، بدون آنکه جایگزین تحلیل حقوقی یا حمایت قضایی شود.

به‌نظر می‌رسد سازمان حمایت مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان که کالاهای مصرفی را بر اساس کیفیت و استانداردهای ملی رتبه‌بندی می‌کند و اطلاعات کلی درباره مشخصات و استاندارد کالا در اختیار مصرف‌کنندگان قرار می‌دهد و نیز سازمان ملی استاندارد که با برچسب‌های استاندارد روی محصولات، نوعی اطلاعات اولیه درباره کیفیت محصول فراهم می‌کنند می‌توانند با استفاده از روش‌های یادشده، به رتبه‌بندی قراردادها نیز بپردازند و امتیازهای مشابهی را برای قراردادها و شروط قراردادها ارائه دهند. این کار می‌تواند از طریق رژیم برچسب‌گذاری برای نمایش اطلاعات اساسی قرارداد صورت گیرد.

نتیجه

حقوق قراردادها به‌دلیل حساسیت ویژه به عدم تقارن اطلاعاتی و نابرابری قدرت میان طرفین، همواره بر اصل استقلال اراده و توانمندی فردی تأکید کرده است. یکی از راهکارهای کلاسیک آن افزایش فرصت خواندن شروط قرارداد است. با این حال، همان‌طور که تحلیل این مقاله نشان داد، این رویکرد صرفاً نمودی ظاهری از استقلال فردی ایجاد می‌کند و از منظر عملی هیچ کمکی به تأمین رضایت واقعی مصرف‌کننده یا ارتقای رقابت نمی‌کند؛ فرصت خواندن، در مواجهه با قدرت حرفه‌ای تهیه‌کنندگان قرارداد و پیچیدگی شروط قراردادهای معیار شکل، به‌تنهایی کارآمد نیست و نقشی در کاهش عدم تقارن اطلاعاتی ندارد. از این منظر، ابزارهای

عملیاتی نوین؛ رتبه‌بندی شروط و امتیازدهی دوجبه‌ی مبتنی بر تحلیل پیشینی حقوقی و پسینی تجربه‌ی کاربران - می‌توانند جایگزینی مؤثر برای تمرکز صرف بر خواندن فراهم کنند. این ابزارها با ارائه‌ی خلاصه‌های قابل فهم، امتیازهای کمی و هشدارهای حقوقی، تصمیم‌گیری آگاهانه را تسهیل کرده و همزمان امکان تجربه‌ی مصرفی رضایت‌بخش و قابل پیش‌بینی را برای مصرف‌کننده ایجاد می‌کنند. افزون بر این، این رویکرد با ایده‌ی جامعه‌ی حقوق خصوصی همسوتر است، زیرا به‌جای اتکای صرف به استقلال فردی، به شفافیت، اطلاع‌رسانی و تعادل قدرت میان طرفین توجه می‌کند. بنابراین، سیاستگذاری و توسعه‌ی فناوری‌های شفاف‌سازی و رتبه‌بندی قراردادهای معیار شکل، از منظر کارکردی و تطبیقی، راه‌حل مؤثرتری برای حمایت از مصرف‌کننده و ارتقای کیفیت قراردادهای محسوب می‌شود و می‌تواند چارچوبی عملی برای کاهش عدم تقارن اطلاعاتی فراهم آورد.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاقی در پژوهش؛ شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک‌بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع و سایر موارد مشابه یا متناظر، به‌طور کامل رعایت شده است.

قدردانی

از جناب آقای دکتر عباس شیری مدیرمسئول محترم و جناب آقای دکتر محمود کاظمی سردبیر محترم مجله‌ی وزین فصلنامه‌ی مطالعات حقوقی خصوصی، و نیز داوران اندیشمند و فاضلی که در غنای پژوهش حاضر کمک کردند کمال تشکر را دارم.

References

- Ayres, I., & Schwartz, A. (2014). The No-Reading Problem in Consumer Contract Law. *Stanford Law Review*, (66), 545-610, Available at: <https://www.stanfordlawreview.Org/wp-content/uploads/sites/3/2014/03/66>, Last visited on 2005/09/19.
- Barnett, R. (2002). Consenting to Form Contracts. *Fordham Law Review*, (71), 626-645, <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?Article=3861&context=flr>, Last visited on 2005/08/13.
- Bebchuk, L. A., & Posner, R. A. (2006). One-Sided Contracts in Competitive Consumer Markets. *Michigan Law Review*, 104 (5), 827-836, <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol104/iss5/1>, last visited on 2025/11/08

- Ben-Shahar, O., & Schneider, C. E. (2014). *More Than You Wanted to Know: The Failure of Mandated Disclosure*. Princeton University Press, Princeton.
- Ben-Shahar, O. (2009). The Myth of the Opportunity to Read in Contract Law. Olin Working Paper (415), 1-26, DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1162922>.
- Blount, S. (2021). Unconscionability in Online Business-to-Consumer Contracts. *Australian National University Journal of Law and Technology*, Vol. 2 (2), 5-21, DOI: <https://search.informit.org/doi/abs/10.3316/informit.429931511248025>.
- Calamari, J. D., & Perillo, J. M. (2009). *The Law of Contracts*. 6th ed., Aspen Publishers.
- D'Agostino, E. (2015). *Contracts of Adhesion Between Law and Economics: Rethinking the Unconscionability Doctrine*. Cham: Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-319-13114-6.
- Dari-Mattiacci, G., & Florencia, M. W. (2022). Learning in Standard-Form Contracts: Theory and Evidence. *Journal of Legal Analysis*, 14 (1), 244–314, DOI: <https://doi.org/10.1093/jla/laad001>.
- Eisenberg, M. A. (1995). The Limits of Cognition and the Limits of Contract. *Stanford Law Review* 47, (2), 2011-259, DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1229226>.
- Gerber, D. J. (1994). Constitutionalizing the Economy: German Neoliberalism, Competition Law and the “New” Europe. *The American Journal of Comparative Law*, 42(1), 25–84, DOI: <https://doi.org/10.2307/840727>.
- Gillette, C. P. (2004). Rolling Contracts as an Agency Problem. *Wisconsin Law Review*, (3), 1-57, https://ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=542642 & utm. Last visited on 2025/10/29
- Grundmann, S. (2008). The Concept of the Private Law Society After 50 Years of European Law and European Business Law, 16(4), 553-581, DOI:10.54648/ERPL2008046.
- Hillman, Robert A., & O'Rourke, Maureen A. (2010). “Principles of the Law of Software Contracts.” *Communications of the ACM*, 53(9), 26–28. <https://doi.org/10.1145/1810891.1810903>.
- Hillman, R., A., & Rachlinski, J. J. (2001). Standard-Form Contracting in the Electronic Age. 1-70, SSRN: Available at: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.287819>
- Hillman, R. A. (2005). On-line Consumer Standard-Form Contracting Practices: A Survey and Discussion of Legal Implications. *Cornell Law Faculty Publications*, 29, 1-24, https://scholarship.law.cornell.edu/lsrcp_papers/29, last visited on 2025/08/16.

- Hillman, Robert A., (2006). Online Boilerplate: Would Mandatory Website Disclosure of E-Standard Terms Backfire?. 104 Mich. L. Rev. 837(837-856) Available at: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol104/iss5/2>, Last visited on 2025/6/21
- Iamiceli, P. (2023). The 'Punitive Nullity' of Unfair Terms in Consumer Contracts and the Role of National Courts: A Principle-Based Analysis. *Journal of European Consumer and Market Law* 12(4), 142 – 150, Available a: <https://hdl.handle.net/11572/392371>, ;last visited on 2025/10/21
- Kadam, R. A. (2017). Informed consent process: A step further towards making it meaningful. *Perspectives in Clinical Research*, 8(3), 107–112, DOI: 10.4103/picr.PICR_147_16
- Kahneman, D., & Tversky. A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263-292, DOI: <https://doi.org/10.2307/1914185>.
- Korobkin, R. (2021). *Behavioral Economics, Contract Formation, and Contract Law*. in Cass R. Sunstein (ed.), Cambridge University Press.
- Korobkin, R. B. (2003). Bounded Rationality, Standard Form Contracts, and Unconscionability. *University of Chicago Law Review*, 70 (1), 73–115, <https://doi.org/10.2307/1600574>.
- Korobkin, R. (2005). Possibility and Plausibility in Law and Economics. *Florida State University Law Review*, (32), 781-795, SSRN: <https://ssrn.com/abstract=601502>, last visited on 2025/10/03.
- Llewellyn, K. N. (1954). Why We Need the Uniform Commercial Code. *Florida Law Review*, 10(4), 367-381, Available at: <https://scholarship.law.ufl.edu/flr/vol10/iss4/1>, Last visited on 2025/9/17
- Marcus, M. (2022). Controlling Fairness in Standard-Form Contracts: «What Can Courts Do, and What Should They Do?. *UBC Law Review*. *UBC Law Review* 55(2), 547–596, https://commons.allard.ubc.ca/fac_pubs/726, Last visited on 2025/9/14
- Reynolds, N. (2017). The New Neighbour Principle: Reasonable Expectations, Relationality, and Good Faith in Pre-Contractual Negotiations. *Canadian Business Law Journal*, 60 (1), 94–123, Available at: <https://www.canlii.org/w/canlii/2017CanLIIDocs395>, Last visited on 2025/7/29
- Rieländer, F. (2025). Policing Consumer Contract Terms under US and EU Law: A Comparative Analysis of the Directive 93/13/EEC on Unfair Terms in Consumer Contracts and the Restatement of Consumer Contracts. *German Law Journal*, (26), published online by Cambridge University Press.
- Simon, H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics* 69(1), 99–118, DOI: <https://doi.org/10.2307/1884852>.

- Wertheimer, A. (1992). Unconscionability and Contracts. *Business Ethics Quarterly* 2, (4), 479–496, DOI: <https://doi.org/10.2307/3857584>.
- White, J. J. (2000). Autistic Contracts. *Wayne Law Review* 45(4), 1693–1731, PDF available at: the University of Michigan repository, Last visited on 2025/11/11